७

पञ्चतन्त्रम्

प्रस्तावना

काव्यं कान्तावद् भवति। तस्यार्थः प्रेमिका यथा स्वप्रेमिणं कथाच्छलेन सन्मार्गं प्रवर्तयति तथा काव्यम् अपि कृत्याकृत्यविवेकं जनयति। कथाग्रन्थस्यापि अत्रैव तात्पर्यम्। कथाग्रन्थः अपि पशुपक्ष्यादीनाम् कथाव्याजेन अस्माकं किम् कर्तव्यम् किम् अकर्तव्यम् इति उपदिशति। जीवने अभ्युन्नत्यै नीतीनाम् आदरः विधेयः एव। कथाग्रन्थः नीतिमूलकग्रन्थः इत्यपि उच्यते। अर्थात् कथाग्रन्थेषु प्रत्येकं कथायाम् काचित् नीतिः अवश्यम् भवति। कथासु कासाञ्चित् वक्तारः मनुष्याः भवन्ति कासाञ्चित् च मनुष्येतरप्राणिनः। अस्मिन् पाठे पञ्चतन्त्रनामकात् कथाग्रन्थात् एतादृशम् कथाद्वयम् नीतिवाक्येन सह उपस्थापयिष्यते।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- कथाग्रन्थस्य तात्पर्यम् अवगच्छेत्।
- कथारचनाविषयकम् सामान्यपरिचयम् प्राप्नुयात्।
- ग्रन्थस्य लेखनशैलीम् बुध्यात्।
- कथायाम् उक्ताः नीतीः स्वजीवने परिपालयितुं प्रभवेत्।
- समासविषयकम् ज्ञानं प्राप्नुयात्।
- वाक्यविन्यासविषयकम् ज्ञानं लभेत।

७.१) प्रथमकथा - मूर्खाणां न समादरः

७.१.१) पूर्वपीठिका

जानतः अपि जनस्य कार्यकाले उपयोगो नास्ति चेत् किम् महता अध्ययनेन। महान्तं कालं यावत् अधीतवतोः ज्ञानम् पुस्तकस्थम् भवति चेत् हास्यास्पदम् भवति। यतः तस्य प्रायोगिकम् वास्तविकम् वा ज्ञानम् नास्ति। वास्तविकज्ञानाभावात् शास्त्रम् कदाचित् अन्यथा बुध्यति। बुद्ध्वा च

कदाचित् समाजे स विपदः स्रष्टा भवति। तेन सामाजिकी संहतिः कदाचित् विनष्टा स्यात्। तच्च अस्माभिः दृश्यते यत् केचित् शास्त्रम् अन्यथा व्याख्यान्ति तेन समाजे विविधाः विघ्नाः समुपस्थिताः भवन्ति। तस्मात् अध्ययनेन लब्धस्य ज्ञानस्य कथम् उपयोगः विधेयः इत्यस्मिन् विषये विवेकः कर्तव्यः। अर्थात् यथायथं प्रायोगिकम् ज्ञानम् आवश्यकम्। अन्यथा स मूर्खेषु गण्यो भवति। लोके ये तावत् आचाराः व्यवहाराः सन्ति तैः विवर्जिताः जनाः शास्त्रेषु कुशलाः अपि हास्यतां यान्ति यथा ते मूर्खपण्डिताः हास्यतां गताः। मुर्खाः गुरुसकाशात् विद्यां प्राप्य अपि तां यथायथं प्रयोक्तुम् समर्थाः न अभवन्। यद्यपि तेषाम् ग्रान्थिकम् ज्ञानम् आसीत् परन्तु प्रायोगिकम् ज्ञानम् नासीत्। अतः कार्यकाले सा विद्या इष्टार्थबोधिका नाभवत् अपि तु भिन्नार्थं प्रतिपादितवती इति ज्ञापयितुम् मूर्खानाम् न समादरः इत्याख्या इयं कथा आरब्धा पण्डितेन विष्णुशर्मणा। सा एव कथा अत्र प्रस्तूयते।

७.१.२) मूलग्रन्थपरिचयः

दक्षिणभारतस्य महिलारोप्याख्यस्य नगरस्य राजा आसीत् अमरशक्तिः। तस्य च राज्ञः बहुशक्तिः, उग्रशक्तिः, अनंतशक्तिः च इति त्रयः पुत्राः आसन्। ते च मूर्खाः आसन्। तान् त्रीन् मूर्खान् पुत्रान् शिक्षितान् कर्तुम् राजा पणिडतम् विष्णुशर्माणम् अनुरुद्धवान्। तदा पारितोषिकं विनैव तान् शिक्षयितुं पण्डितः विष्णुशर्मा अङ्गीकृतवान् उक्तवान् च यदि षण्मासाभ्यन्तरे ते शिक्षिताः न स्युः तर्हि अहम् मृत्युदण्डेन दण्ड्यः। अनन्तरं स पश्वादीन् आधारीकृत्य कथाच्छलेन राजकुमारान् उपदिशति स्म। कालेन तेषाम् औचित्यविवेकः सञ्जातः। एवं तेषाम् शिक्षापरिसमाप्तेः अनन्तरम् स तान् उद्दिश्य कथिताः कथाः संगृह्य पञ्चतन्त्राख्यम् ग्रन्थम् प्रणीतवान्। ग्रन्थस्य नाम्ना एव बोध्यते यत् ग्रन्थेऽस्मिन् पञ्च तन्त्राणि सन्ति। अत्र तन्त्रम् अध्यायः। तानि च तन्त्राणि तावत्–

- **मित्रभेदः** (मित्रों में मनमुटाव एवं अलगाव)
- **मित्रलाभः** (मित्र प्राप्ति एवं उसके लाभ)
- **काकोलूकियम्** (कौवे एवं उल्लुओं की कथा)
- **लब्धप्रणाशः** (मृत्यु या विनाश के आने पर; यदि जान पर आ बने तो क्या)
- **अपरीक्षितकारकम्** (जिसको परखा नहीं गया हो उसे करने से पहले सावधान रहें; हड़बड़ी में क़दम न उठायें)

प्रस्तूयमाना इयं कथा अपरीक्षितकारकम् इत्याख्यात् पञ्चमात् तन्त्रात् स्वीकृता।

७.१.३) प्रथमकथा- मूर्खानां न समादरः- मूलपाठः- विभागः- १

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने चत्वारो ब्राह्मणाः परस्परं मित्रत्वमापन्ना वसन्ति स्म। बालभावे तेषां मतिरजायत- भो, देशान्तरं गत्वा विद्याया उपार्जनं क्रियते। अथान्यस्मिन्दिवसे ते ब्राह्मणाः परस्परं निश्चयं कृत्वा विद्योपार्जनार्थं कान्यकुब्जे गताः। तत्र च विद्यामठं गत्वा पठन्ति। एवं द्वादशाब्दान् यावदेकचित्ततया पठित्वा, विद्याकुशलास्ते सर्वे सञ्जाताः। ततस्तैश्चतुर्भिर्मिलित्वोक्तम्- वयं सर्वविद्यापारङ्गताः। तदुपाध्यायमुत्कलापयित्वा स्वदेशे गच्छामः। एवं मन्त्रयित्वा तथैवानुष्ठीयतामित्युक्त्वा ब्राह्मणा उपाध्यायमुत्कलापयित्वा अनुज्ञां

लब्ध्वा पुस्तकानि नीत्वा प्रचलिता यावत्किञ्चिन्मार्गं यान्ति, तावद् द्वौ पन्थानौ समायातौ। (दृष्ट्वा) उपविष्टाः सर्वे। तत्रैकः प्रोवाच- केन मार्गेण गच्छामः। एतस्मिन्समये तस्मिन् पत्तने कश्चिद्वणिक्पुत्रो मृतः। तस्य दाहाय महाजनो गतोऽभूत्। ततश्चतुर्णां मध्यादेकेन पुस्तकमवलोकितम्-

महाजनो येन गतः स पन्था इति।

व्याख्या

कस्मिंशिचदधिष्ठाने कस्मिंश्चित् कस्मिन्नपि अधिष्ठाने स्थाने चत्वारः ब्राह्मणाः परस्परं मित्रत्वमपन्नाः मित्रत्वम् मैत्रीम् आपन्नाः प्राप्ताः वसन्ति स्म। बालभावे बाल्यावस्थायाम् एव, तेषां मतिः बुद्धिः अजायत उत्पन्ना- भोः देशान्तरम् अन्यं देशं गत्वा विद्यायाः उपार्जनम् अर्जनम् क्रियते इति। अथ ततः अन्यस्मिन् अपरस्मिन् दिवसे दिने ब्राह्मणाः परस्परं निश्चयं कृत्वा विद्योपार्जनार्थं विद्यार्जनार्थम् कान्यकुब्जे कनौज् इति नगरम् गताः गतवन्तः। तत्र च विद्यामठम् पाठशालाम् गत्वा पठन्ति अधीयते। एवं द्वादशाब्दान् द्वादशवर्षाणि यावत् एकचित्ततया तन्मयतया, पठित्वा विद्याकुशलाः विद्वांसः ते सर्वे संजाताः अभवन्। ततः तैः ब्राह्मणैः चतुर्भिः मिलित्वा उक्तम् कथितम् - वयम् सर्वविद्यापारङ्गताः सर्वविद्यापटवः तत् तस्मात् उपाध्यायम् आचार्यम् उत्कलापयित्वा पृष्ट्वा स्वदेशे निजदेशम् गच्छामः यामः। एवं मन्त्रयित्वा आलोचयित्वा (तथैव अनुष्ठीयताम् पाल्यताम् इत्युक्त्वा) ब्राह्मणाः उपाध्यायम् आचार्यम् उत्कलापयित्वा पृष्ट्वा धनादिदानेन सन्तोष्य वा अनुज्ञाम् आज्ञाम् लब्ध्वा गृहीत्वा पुस्तकानि ग्रन्थान् नीत्वा स्वीकृत्य प्रचलिताः यावत् किञ्चित् मार्गं पन्थानं यान्ति गच्छन्ति तावत् द्वौ पन्थानौ समायातौ दृष्ट्वा अर्थात् द्वेधा विभक्तं मार्गं पश्यन्तः ते सर्वे उपविष्टाः उपवेशनं कृतवन्तः। तत्र एकः प्रोवाच उक्तवान् - केन मार्गेण गच्छाम इति। एतस्मिन् समये तस्मिन् पत्तने नगरे कश्चित् वणिक्पुत्रः मृतः अभवत्। तस्य वणिक्पुत्रस्य दाहाय दाहार्थं महाजनः गतः अभूत् गतवान्। ततः अनन्तरं चतुर्णां मध्यात् एकेन अर्थात् चतुर्षु एकेन पुस्तकम् अवलोकितम् ग्रन्थः दृष्टः।

महाजनः येन मार्गेण गतः यथा व्यवहारं करोति, कृतवान् वा, प्रचलितः च, स पन्थाः स मार्गः श्रेष्ठः इति।

सरलार्थः

कस्मिन्नपि नगरे चत्वारः ब्राह्मणाः आसन्। ते परस्परं मित्राणि आसन्। यदा ते बालकाः आसन् तदा ते चिन्तितवन्तः - देशान्तरं गत्वा विद्यालाभः करणीयः इति। तस्मात् ते सर्वे विद्यालाभार्थं कान्यकुब्जदेशं गतवन्तः। तत्रत्यां पाठशालां च प्राप्तवन्तः। द्वादशवर्षाणि व्याप्य तत्र ते पठनं समाप्य पण्डिताः जाताः। ततः परं ते आचार्यस्य आज्ञां स्वीकृत्य स्वदेशम् आगच्छन्तः आसन्। गमनकाले मार्गद्वयं तैः दृष्टम्। केन मार्गेण गन्तव्यम् इति प्रश्नः उपस्थितः। अतः सन्दिग्धाः ते सर्वे तत्र उपविष्टवन्तः। तदा तस्मिन् नगरे एकः वणिक्पुत्रः मरणं प्राप्तवान्। सर्वे तस्य शवं नीत्वा मार्गेण गच्छन्तः आसन्। तदा एकः पुस्तकं दृष्ट्वा उक्तवान् - वयं सर्वदैव अस्माकं ज्येष्ठाः यत् कुर्वन्ति तदेव अनुसरामः।

गुरुजनः यत् वदति तथा स्वजीवने परिपालयामः। तेन अस्माकं सुखं भवति। तस्मात् केन मार्गेण गन्तव्यम् इति प्रश्नस्य महान्तः जनाः येन मार्गेण गच्छन्ति, तेन मार्गेण वयमपि गच्छेम इत्युत्तरम्।

व्याकरणविमर्शः

- देशान्तरम् - अन्यः देशः देशान्तरम् इति मयूरव्यंसकादयश्च इति तत्पुरुषसमासः।
- विद्योपार्जनार्थम्- विद्यायाः उपार्जनम् विद्योपार्जनम् इति षष्ठीतत्पुरुषः। विद्योपर्जनाय इदम् इति विद्योपार्जनार्थम् इति चतुर्थीतत्पुरुषसमासः।
- उत्कलापयित्वा - पृष्ट्वा धनादिदानेन सन्तोष्य वा। प्राकृतप्रसिद्धोऽयं प्रयोगः।
- वणिक्पुत्रः - वणिजः पुत्रः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः।
- महाजनः - वणिग्जनसमूहः, श्रेष्ठो जनश्च।

७.१.४) प्रथमकथा- मूर्खानां न समादरः- मूलपाठः- विभागः - २

तन्महाजनमार्गेण गच्छामः। अथ ते पण्डिताः यावन्महाजनमेलापकेन सह यान्ति, तावद्रासभः कश्चित्तत्र श्मशाने दृष्टः। अथ द्वितीयेन पुस्तकमुद्घाट्यावलोकितम्-

उत्सवे व्यसने प्राप्ते दुर्भिक्षे शत्रुसङ्कटे।
राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः॥

व्याख्या

तन्महाजनमार्गेण तत् तस्मात् महाजनमार्गेण (वयं) गच्छामः। अथ तदनन्तरं ते पण्डिताः यावत् महाजनमेलापकेन वणिग्जनसमूहेन सह यान्ति तावत् रासभः गर्दभः कश्चित् तत्र श्मशाने शवदाहस्थाने दृष्टः अवलोकितः। अथ ततः द्वितीयेन (पण्डितेन) पुस्तकम् ग्रन्थम् उद्घाट्य अवलोकितम् दृष्टम् -

उत्सवे व्यसने प्राप्ते दुर्भिक्षे शत्रुसङ्कटे।

राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः॥

अन्वयः -

यः उत्सवे व्यसने प्राप्ते दुर्भिक्षे शत्रुसङ्कटे राजद्वारे श्मशाने च, तिष्ठति सः बान्धवः इति।

अन्वयार्थः -

यः उत्सवे आनन्दसमये, व्यसने विपत्तिकाले, प्राप्ते आगते, दुर्भिक्षे अन्नाभावसमये, शत्रुसङ्कटे शत्रवः यदा आक्रमणं कुर्वन्ति तस्मिन् काले, राजद्वारे व्यवहारादौ, श्मशाने शवदाहस्थाने च, तिष्ठति सहायतां करोति, स बन्धुः एव बान्धवः भवति।

तात्पर्यार्थः - कः प्रकृतः बन्धुः इति प्रश्ने एतत् एव उत्तरं यत् यः सर्वदा पार्श्वे तिष्ठति अर्थात् यथैव सुखसमये तथैव दुःखकालेऽपि यः पार्श्वे भवति। यः आनन्दसमये आनन्दं वर्धयति, दुःखसमये सान्त्वनां ददाति, शत्रुसङ्कटे सहायकः भवति, श्मशाने एकाकिनम् (माम्) त्यक्त्वा न गच्छति, सः एव प्रकृतः बन्धुः इति।

सरलार्थः

तस्मात् ते शवयात्रया सह प्रस्थिताः। कियद्दूरं गत्वा ते श्मशाने उपस्थिताः। तस्मिन् घोरे भयाकुले निर्जने श्मशाने एकं रासभं ते दृष्टवन्तः। तदा द्वितीयः ग्रन्थम् उद्घाट्य उक्तवान् - उत्सवसमये च व्यसनसमये च दुर्भिक्षकाले च शत्रोः आक्रमणकाले च, राज्ञः सभायाम् च श्मशाने च यः सदैव पार्श्वे तिष्ठति स एव प्रकृत बन्धुः इति।

७.१.५) प्रथमकथा- मूर्खानां न समादरः- मूलपाठः- विभागः - ३

तदहो, अयमस्मदीयो बान्धवः। ततः कश्चित्तस्य ग्रीवायां लगति, कोऽपि पादौ प्रक्षालयति। अथ यावत्ते पण्डिताः दिशामवलोकनं कुर्वन्ति, तावत्कश्चिदुष्ट्रो दृष्टः। तैश्चोक्तम्- एतत्किम्। तावत्तृतीयेन पुस्तकमुद्घाट्योक्तम्-

धर्मस्य त्वरिता गतिः।

तन्नूनमेष धर्मस्तावत्। चतुर्थेनोक्तम्-

इष्टं धर्मेण योजयेत्।

(तद्बान्धवोऽयम् अस्माकं धर्मेण युज्यताम्)

अथ तैश्च रासभ उष्ट्रग्रीवायां बद्धः। (तत्तु) केनचित्तत्स्वामिनो रजकस्याग्रे कथितम्। (श्रुत्वा च) यावद्रजकस्तेषां मूर्खपण्डितानां प्रहारकरणाय समायातस्तावत्ते प्रणष्टाः।

व्याख्या

तत् तस्मात् अहो अस्मदीयः आस्माकीनः अयम् रासभः बान्धवः बन्धुः। ततः अनन्तरं कश्चित् तस्य रासभस्य ग्रीवायां लगति परिष्वजते, कोऽपि वा पादौ पादद्वयं प्रक्षालयति परिष्करोति। अथ तदनन्तरं यावत् ते पण्डिताः दिशाम् इतस्ततः अवलोकनं कुर्वन्ति तावत् तन्मध्ये कश्चित् उष्ट्रः दृष्टः परिलक्षितः। तैः च उक्तम् - एतत् किम्। तावत् तदा तृतीयेन पुस्तकम् उद्घाट्य उक्तम् कथितम् - धर्मस्य त्वरिता चपला गतिः। तत् तस्मात् नूनम् अवश्यम् एषः धावमानः उष्ट्रः धर्मः तावत्। चतुर्थेन (पण्डितेन) उक्तम् कथितम् - इष्टं स्वप्रियं धर्मेण सह योजयेत्। रासभः बन्धुतया इष्टकोटिप्रविष्ट इति उष्ट्रग्रीवायां रासभबन्धनम् इति भावः। तत् तस्मात् बान्धवः बन्धुः अयम् रासभः अस्माकं, धर्मेण उष्ट्रेण सह नियुज्यताम्।

अथ ततः परं तैः चतुर्भिः च पण्डितैः रासभः गर्दभः उष्ट्रग्रीवायां बद्धः। तत् तु केनचित् स्वामिनः गर्दभस्वामिनः रजकस्य वस्त्रक्षालकस्य अग्रे पुरस्तात् कथितम् उक्तम्। श्रुत्वा च यावत् रजकः वस्त्रक्षालकः तेषां मूर्खपण्डितानां प्रहारकरणाय ताडनाय समायातः तावत् तदभ्यन्तरे ते प्रणष्टाः पलायिताः।

सरलार्थः

एवं विचिन्त्य ते तस्य रासभस्य सेवां कुर्वन्ति स्म। तदा तत्र एकः उष्ट्रः आगतः। किमिदम् इति ते पृष्टवन्तः। तदा तृतीयः ब्राह्मणः ग्रन्थम् अवलोक्य उक्तवान् यत् धर्मस्य गतिः अतिशीघ्रा भवति। तदा

सः उक्तवान् यत् यः अस्माकम् इष्टः, किञ्च यः अस्माकं धर्मः, तयोः मेलनं कर्तव्यम्। तस्मात् उष्ट्रग्रीवया साकं गर्धवं संयोजितवन्तः। इमं वृत्तान्तं कश्चन गर्धवस्य पालकं प्रति उक्तवान्। तच्छ्रुत्वा सः पालकः धावति स्म। तदा धावन्तं तं दृष्ट्वा ते सर्वे ततः पलायितवन्तः।

व्याकरणविमर्शः

- त्वरिता चपला, अचिन्तनीया, सूक्ष्मा च।

७.१.६) प्रथमकथा- मूर्खानां न समादरः- मूलपाठः- विभागः- ४

ततो यावदग्रे किञ्चित्स्तोकं मार्गं यान्ति, तावत्काचिन्नदी समासादिता। तस्या जलमध्ये पलाशपत्रमायान्तं दृष्ट्वा पण्डितेनैकेनोक्तम्-

आगमिष्यति यत्पत्रं तदस्मांस्तारयिष्यति।

एतत्कथयित्वा तत्पत्रस्योपरि पतितो यावन्नद्या नीयते, तावत्तं नीयमानमवलोक्यान्येन पण्डितेन केशान्तं गृहीत्वोक्तम्-

सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्धं त्यजति पण्डितः।
अर्धेन कुरुते कार्यं सर्वनाशो हि दुःसहः।।

-इत्युक्त्वा तस्य शिरश्छेदो विहितः।

व्याख्या

ततः अनन्तरं यावत् अग्रे किञ्चित् स्तोकम् अल्पं मार्गं यान्ति गच्छन्ति, तावत् काचित् नदी समासादिता प्राप्ता। तस्याः नद्याः जलमध्ये पलाशपत्रम् आयान्तं आगच्छन्तं दृष्ट्वा पण्डितेन एकेन उक्तम् -

आगमिष्यति आयास्यति यत् पत्रम् तत् अस्मान् तारयिष्यति उद्धरिष्यति इति। एतत् कथयित्वा उक्त्वा तत्पत्रस्य तस्य पत्रस्य उपरि पतितः यावत् नद्या नीयते नद्याम् निमज्जति, प्रवहति वा, तावत् तं नीयमानम् पण्डितम् अवलोक्य दृष्ट्वा अन्येन पण्डितेन केशान्तं केशाग्रभागं गृहीत्वा आदाय उक्तम् -

सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्धं त्यजति पण्डितः।

अर्धेन कुरुते कार्यं सर्वनाशो हि दुःसहः।।

अन्वयः -

सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्धं त्यजति पण्डितः अर्धेन कार्यं कुरुते हि सर्वनाशः दुःसहः इति।

अन्वयार्थः -

सर्वनाशे सर्वस्य हानौ, समुत्पन्ने समागते, अर्धं भागम्, त्यजति न स्वीकरोति, पण्डितः विद्वान्। अर्धेन भागेन, कार्यं स्वप्रयोजनम्, कुरुते सम्पादयति। तत् कुतः इति चेदुच्यते - यतो हि सर्वनाशः सर्वस्य हानिः, दुःसहः सोढुं न शक्यते इति।

तात्पर्यार्थः - यदा विद्वान् विपदि पतति, तदा सः स्वस्य यावत् वर्तते तस्मात् अर्धं ददाति। कुतः न सम्पूर्णं ददाति। तदा उच्यते यत् यदि सम्पूर्णं दीयते तदा तस्य दुःखं स्वयमपि सोढुं न शक्नोति।

इत्युक्त्वा एवम् उक्त्वा तस्य शिरश्छेदः मस्तकछेदः विहितः कृतः।

सरलार्थः

अनन्तरम् तेषां मार्गे नदी आगता। तत्र नद्याम् एकं पलाशपत्रं भासमानम् आसीत्। तद् दृष्ट्वा चतुर्षु पण्डितेषु एकः उक्तवान् यत् इदं यत् पत्रम् आगच्छति तत् अस्मान् नद्याः अपरं तीरं प्रापयिष्यति इति। एवं विचिन्त्य सः तस्य उपरि पादौ स्थापितवान्। तदा एव सः नद्यां पतितः। तं तथाभूतं दृष्ट्वा अन्यः एकः तं धृत्वा उक्तवान् - विपदि समागतायाम् पण्डितः अर्धेन कार्यं सम्पादयति, अवशिष्टम् अर्धम् च परित्यजति। कारणं हि यदि सर्वस्यापि नाशो भवति तर्हि तद् दुःखं स्वयम् अपि सोढुम् न शक्नोति।

व्याकरणविमर्शः

- पलाशपत्रम् - पलाशस्य पत्रम् इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। पत्रं वाहनम् नौकादिकम्, पर्णं च। पत्रन्तु वाहने पर्णे इति विश्वः।

७.१.७) प्रथमकथा- मूर्खानां न समादरः- मूलपाठः- विभागः - ५

अथ तैश्च पश्चाद्गत्वा कश्चिद्ग्राम आसादितः। तेऽपि ग्रामीणैर्निमन्त्रिताः पृथक्पृथक्गृहेषु नीताः। तत एकस्य सूत्रिका घृतखण्डसंयुक्ता भोजने दत्ता। ततो विचिन्त्य पण्डितेनोक्तं यत्-

दीर्घसूत्रो विनश्यति।

-एवमुक्त्वा भोजनं परित्यज्य गतः। तथा द्वितीयस्य मण्डकाः दत्ताः। तेनाप्युक्तम्-

अतिविस्तारविस्तीर्णं तद्भवेन्न चिरायुषम्।

स च भोजनं त्यक्त्वा गतः। अथ तृतीयस्य वटिकाभोजनं दत्तम्। तत्रापि (तेन) पण्डितेनोक्तम्-

छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति।

एवं ते त्रयोऽपि पण्डिताः क्षुत्क्षामकण्ठा लोकैर्हस्यमानास्ततः स्थानात् स्वदेशं गताः।।

व्याख्या

(इत्येवम् चतुर्षु एकः मृतः।) अथ अनन्तरम् तैः अवशिष्टैः त्रिभिः च पश्चात् गत्वा कश्चित् ग्रामः जनपदः आसादितः प्राप्तः। ते अपि ग्रामीणैः ग्रामस्थैः निमन्त्रिताः भोजनाय आहूताः पृथक् पृथक् गृहेषु गेहेषु नीताः स्वीकृताः। ततः एकस्य पण्डितस्य भोजने सूत्रिका सेमई इत्याख्याता, जलेबी इत्याख्याता वा घृतखण्डसंयुक्ता घृतखण्डलिप्ता दत्ता अर्पिता। ततः तद्दृष्ट्वा विचिन्त्य विशेषेण चिन्तयित्वा पण्डितेन उक्तम् यत् - दीर्घसूत्रः आलस्योपहतः विनश्यति विशेषेण नश्यति इति। एवम् उक्त्वा भोजनं भोज्यं परित्यज्य त्यक्त्वा गतः गतवान्।

तथा द्वितीयस्य भोजने मण्डकाः दत्ताः अर्पिताः। तद्दृष्ट्वा तेन अपि उक्तम् - अतिविस्तारविस्तीर्णम् अतिवर्द्धितं वस्तु तत् भवेत् न चिरायुषम् चिरस्थायि, अथवा यथा

नानाविधव्यापारप्रसक्तः नरः चिन्ताशताकुलः न चिरं जीवति, एवम् अतिविस्तीर्णा मण्डका न भोजने प्रशस्ता इत्यपि अर्थः।

अथ तदनन्तरं तृतीयस्मै वटिकाभोजनं वडाभोजनम् दत्तम्। तत्रापि तेन पण्डितेन उक्तम् - छिद्रेषु व्यसनेषु सच्छिद्रेषु भोजनेषु च अनर्थाः बहुलीभवन्ति वर्धन्ते इति। एवं ते त्रयः अपि पण्डिताः क्षुत्क्षामकण्ठाः क्षुधाशुष्ककण्ठाः लोकैः हस्यमानाः उपहस्यमानाः ततः स्थानात् स्वदेशं निजदेशं गताः।

सरलार्थः

ततः परं ते निकटे स्थितं ग्रामं गतवन्तः। तत्र ग्रामीणाः तेषाम् अभिनन्दनं कृतवन्तः। ते पृथक् पृथक् गृहे निमन्त्रिताः। एकस्य भोजनसमये घृतमिश्रिता सूत्रिका (जलेबी) प्रदत्ता। सः चिन्तितवान् यत् तस्य आचार्यः उक्तवान् यत् दीर्घसूत्री विनाशं प्राप्नोति इति। तस्मात् अत्र सूत्रिकायां दीर्घा सूत्रिका वर्तते इत्यतः सः भोजनं न कृतवान्। अपरस्मै ब्राह्मणाय मण्डका (रोटिका) प्रदत्ता। सः चिन्तितवान् यत् गुरुणा उक्तम् - यस्य अधिकः विस्तारः भवति तस्य आयुः अधिकं न भवति। तदर्थः तस्य मरणं शीघ्रं भवति इति। तस्मात् तत् विचिन्त्य सः भोजनं त्यक्तवान्। तृतीयः यः आसीत् तस्मै वटिकाभोजनं पुरिभोजनं (कचौड़ी) प्रदत्तम्। सः चिन्तितवान् यत् तस्य गुरुः यदा पाठितवान् तदा उक्तवान् यत् यत्र छिद्राः वर्तन्ते तत्र विघ्नाः आधिक्येन भवन्ति। तस्मात् भयेन सः अपि भोजनं न कृतवान्। तान् दृष्ट्वा सर्वे ग्रामीणाः हसितवन्तः। एवं ते मूर्खाः पण्डिताः भोजनम् अकृत्वा एव स्वदेशं प्रति गतवन्तः।

व्याकरणविमर्शः

- घृतखण्डसंयुक्ता - घृतस्य खण्डः घृतखण्डः इति षष्ठीतत्पुरुषः, घृतखण्डेन संयुक्ता घृतखण्डसंयुक्ता इति तृतीयातत्पुरुषः, घृतखण्डलिप्ता इत्यर्थः।
- दीर्घसूत्रः - आलस्योपहतः। दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः इति कोशात्।
- वटिकाभोजनम् - वटिका वडा तस्याः भोजनम् वटिकाभोजनम् इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः।
- अनर्थाः - न अर्थाः अनर्थाः इति नञ्तत्पुरुषसमासः।
- क्षुत्क्षामकण्ठाः - क्षुता क्षुधया क्षामः शुष्कः इति तृतीयातत्पुरुषसमासः, क्षुत्क्षामः कण्ठः येषां ते क्षुत्क्षामकण्ठाः (पण्डिताः) इति बहुव्रीहिसमासः, बुभुक्षिताः इति तदर्थः।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. चत्वारः विद्यालाभाय कुत्र गतवन्तः।

२. कान्यकुब्जे ते कुत्र आसन्।

३. कति वर्षाणि व्याप्य ते अध्ययनं कृतवन्तः।

४. कः पन्थाः।

५. श्मशाने ते किं दृष्टवन्तः।

६. इष्टं केन योजयेत्।

७. कस्याम् अवस्थायां पण्डितः अर्धं त्यजति।

८. अतिविस्तीर्णस्य किं भवेत्।

९. छिद्रेषु किं बाहुल्येन भवन्ति।

१०. किं विनश्यति।

७.२) द्वितीया कथा - यतो धर्मस्ततो जयः

७.२.१) पूर्वपीठिका

धर्मेण हि जीवन्ति मनुष्याः, धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः। स्वधर्मनीतिन्यायादीन् यः परित्यजति सः पशुतुल्यः एव। सन्मार्गेण गमनम्, स्वधर्मस्य च पालनं सदा कर्तव्यम्। तेन कदापि स्वस्य क्षतिः भवितुम् अर्हति, परन्तु अन्तिमे सुखम् एव लभ्यते। अत्र धर्मबुद्धिः कथं धर्ममार्गे आसीत् इति ज्ञायते। धर्मेण सुखम् अधर्मेण च दुःखम् एव भवति इत्यपि ज्ञायते। सर्वोपरि धर्मस्य कथं जयोऽभवत् इति ज्ञास्यते।

इयं कथा पञ्चतन्त्रात् स्वीकृता। तत्र मित्रभेदनामके प्रथमे तन्त्रे इयं कथा प्राप्यते।

७.२.२) द्वितीयकथा- यतो धर्मस्ततो जयः- मूलपाठः- विभागः - १

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने धर्मबुद्धिः पापबुद्धिश्चेति द्वे मित्रे प्रतिवसतः स्म। अथ कदाचित्पापबुद्धिना चिन्तितम्- अहं तावन्मूर्खो दारिद्र्योपेतश्च। तदेनं धर्मबुद्धिमादाय देशान्तरं गत्वास्याश्रयेणार्थोपार्जनं कृत्वैनमपि वञ्चयित्वा सुखी भवामि। अथान्यस्मिन्नहनि पापबुद्धिर्धर्मबुद्धिं प्राह- "भो मित्र, वार्द्धकभावे किं त्वमात्मविचेष्टितं स्मरसि। देशान्तरमदृष्ट्वा कां शिशुजनस्य वार्तां कथयिष्यसि।

व्याख्या

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने कस्मिंश्चित् कस्मिन्नपि अधिष्ठाने नगरे धर्मबुद्धिः पापबुद्धिः च इति द्वे मित्रे प्रतिवसतः स्म। अथ अनन्तरम् कदाचित् पापबुद्धिना चिन्तितम् - अहं तावत् मूर्खः दारिद्र्योपेतः दरिद्रः च, तत् तस्मात् एनम् धर्मबुद्धिम् आदाय स्वीकृत्य देशान्तरम् अन्यं देशं गत्वा अस्य धर्मबुद्धेः आश्रयेण अर्थोपार्जनं कृत्वा एनम् धर्मबुद्धिम् अपि वञ्चयित्वा प्रवञ्च्य सुखी भवामि भविष्यामि।

अथ ततः अन्यस्मिन् अपरस्मिन् अहनि दिवसे पापबुद्धिः धर्मबुद्धिम् प्राह उक्तवान् - भो मित्र बन्धो वार्द्धकभावे वृद्धावस्थायाम् किम् त्वम् आत्मविचेष्टितं स्वकृत्यम् स्मरसि स्मरिष्यसि। देशान्तरम् अन्यं देशम् अदृष्ट्वा शिशुजनस्य स्वपुत्रादिबालेभ्यः काम् वार्तां कथयिष्यसि।

सरलार्थः

पुरा कस्मिन्नपि ग्रामे धर्मबुद्धिः पापबुद्धिः च इति द्वे मित्रे तिष्ठतः स्म। एकस्मिन् दिवसे पापबुद्धिः चिन्तितवान् यत् सः दरिद्रः मूर्खश्च। यदि सः धर्मबुद्धेः साहाय्येन धनस्य उपार्जनं करिष्यति, परं तं धर्मबुद्धिं वञ्चयित्वा तस्यापि धनं स्वीकरिष्यति तर्हि सः धनिकः भविष्यति, तस्य सुखमपि भविष्यति। एवं विचिन्त्य सः धर्मबुद्धेः समीपं गत्वा उक्तवान् यत् - बहु दिनं यावत् देशान्तरगमनं न अभवत्। तर्हि स्वपुत्रादिभ्यः कां वार्तां ज्ञापयिष्यसि।

व्याकरणविमर्शः

- दाहिद्र्योपेतः दारिद्र्येण उपेतः दरिद्रः इति यावत्।
- प्राह प्र-आह, बुवः पञ्चानामादित आह ब्रुवः इत्यनेन विकल्पेन बूते इत्यस्य स्थाने आह इति प्रयोगः पक्षे ब्रूते इत्यपि प्रयोगः।

७.२.३) द्वितीयकथा- यतो धर्मस्ततो जयः- मूलपाठः- विभागः - २

उक्तञ्च-

देशान्तरेषु बहुविधभाषावेषादि येन न ज्ञातम्।
भ्रमता धरणीपीठे, तस्य फलं जन्मनो व्यर्थम्।।

अन्वयः

येन देशान्तरेषु बहुविधभाषावेषादि न ज्ञातम् धरणीपीठे भ्रमता तस्य जन्मनः फलम् व्यर्थम्।

अन्वयार्थः

येन जनेन, देशान्तरेषु अन्येषु देशेषु, बहुविधभाषावेषादि नानाविधं भाषापरिच्छेदादिकम्, न ज्ञातम् अवगतम्, धरणीपीठे पृथिवीपृष्ठे, भ्रमता विचरता, तस्य जनस्य, जन्मनः उत्पत्तेः, फलम् व्यर्थम् निष्फलम्।

सरलार्थः

बहुविधभाषाभिः तथा संस्कृतिभिः च सह परिचयः आवश्यकः। यस्य नानाविधभाषापरिच्छेदादिभिः सह सम्पर्कः नास्ति तस्य जन्मना को वा लाभः। अर्थात् यस्य विदेशवृत्तान्तः अज्ञातः तस्य कूपमण्डूकवत् उत्पत्तिः वृथा एव इति भावः।

७.२.४) द्वितीयकथा- यतो धर्मस्ततो जयः- मूलपाठः- विभागः - ३

तथा च-

विद्यां वित्तं शिल्पं तावन्नाप्नोति मानवः सम्यक्।
यावद्व्रजति न भूमौ देशाद्देशान्तरं हृष्टः।।

अन्वयः

मानवः हृष्टः (सन्) यावत् भूमौ देशात् देशान्तरं न व्रजति तावत् विद्यां वित्तं शिल्पं सम्यक् न आप्नोति।

अन्वयार्थः

मानवः मनुष्यः, हृष्टः समुत्सुकः (सन्) यावत् यावत्कालपर्यन्तम्, भूमौ पृथिव्याम्, देशात् देशान्तरं बहून् देशान्, न व्रजति गच्छति, तावत् तावत्कालपर्यन्तम्, विद्यां ज्ञानम्, वित्तं धनम्, शिल्पं कलादिकम्, सम्यक् प्रभूतम् न आप्नोति लभते इत्यर्थः।

सरलार्थः

चर्चया वर्धते विद्या। तस्मात् विद्यालाभाय विविधजनैः साकं मेलनं कर्तव्यम्। यः देशान्तरं गत्वा अन्यैः साकं यावत् न मिलति, तावत् तस्य विद्या सम्पूर्णा न भवति। तस्मात् अन्यदेशस्थैः सह मेलनम् अत्यावश्यकम्। तेन ज्ञानम् वर्धते, धनमपि एधते, कलादिकम् च हस्तगतं भवति।

७.२.५) द्वितीयकथा- यतो धर्मस्ततो जयः- मूलपाठः- विभागः - ४

अथ स धर्मबुद्धिः तस्य तद्वचनमाकर्ण्य प्रहृष्टमनास्तेनैव सह गुरुजनानुज्ञातः शुभेऽहनि देशान्तरं प्रस्थितः। तत्र च धर्मबुद्धिप्रभावेण भ्रमता पापबुद्धिना प्रभूततरं वित्तमासादितम्। ततश्च द्वावपि तौ प्रभूतोपार्जितद्रव्यौ प्रहृष्टौ स्वगृहं प्रत्यौत्सुक्येन निवृत्तौ। उक्तञ्च-

प्राप्तविद्यार्थशिल्पानां देशान्तरनिवासिनाम्।
क्रोशमात्रोऽपि भूभागः शतयोजनवद्भवेत्।।

व्याख्या

अथ अनन्तरम् तस्य पापबुद्धेः तत् वचनम् कथनम् आकर्ण्य श्रुत्वा प्रहृष्टमनाः समुत्सुकमनाः धर्मबुद्धिः तेन एव सह गुरुजनानुज्ञातः गुरुजनैः ज्येष्ठैः अनुज्ञातः आदिष्टः शुभे मङ्गलमये अहनि दिने देशान्तरम् प्रस्थितः अन्यं देशम् प्रति यात्राम् आरब्धवान्। तत्र च धर्मबुद्धिप्रभावेण भ्रमता विचरता पापबुद्धिना प्रभूततरम् विपुलम् वित्तम् धनम् आसादितम् उपार्जितम्। ततः द्वौ अपि प्रभूतोपार्जितद्रव्यौ धनवन्तौ प्रहृष्टौ आनन्दितौ स्वगृहं निजगृहं प्रति औत्सुक्येन उत्कण्ठया निवृत्तौ प्रत्यागमनम् आरब्धवन्तौ। उक्तम् च -

प्राप्तविद्यार्थशिल्पानां देशान्तरनिवासिनाम्।
क्रोशमात्रोऽपि भूभागः शतयोजनवद्भवेत्॥

अन्वयः

देशान्तरनिवासिनां प्राप्तविद्यार्थशिल्पानां क्रोशमात्रः अपि, भूभागः शतयोजनवद् भवेत् इति।

अन्वयार्थः

विद्या च अर्थः च शिल्पम् च तानि विद्यार्थशिल्पानि प्राप्तानि अधिगतानि विद्यार्थशिल्पानि यैः ते तेषां प्राप्तविद्यार्थशिल्पानाम् देशान्तरनिवासिनाम् अन्यदेशे प्रतिवसताम् क्रोशमात्रोऽपि अल्पपरिमितोऽपि

भूभागः भूमिपरिमाणम् शतयोजनवत् बहुविस्तृतवद् भवेत् प्रतिभाति, यस्मै प्रयोजनाय जना विदेशं गच्छन्ति तत्र यावत् अर्थसिद्धिः न भवति तावत् स्वगृहं प्रति निरुत्कण्ठाः भवन्ति कृतकृत्यास्तु स्वगृहं प्रति सातिशयं समुत्कुण्ठिताः मुहूर्तस्यापि विलम्बस्य अमर्षणीयतया असहनीयतया स्वल्पमात्रमपि मार्गं सुदूरम् इव मन्यन्ते इति भावः।

सरलार्थः

पापबुद्धेः एतद् वाक्यं श्रुत्वा धर्मबुद्धिः सम्मतः अभवत्। स गुरुजनानाम् अनुमतिम् आशीर्वादं च प्राप्य देशान्तरं गतवान्। तत्र धर्मबुद्धेः कारणात् सः पापबुद्धिः प्रभूतं धनं लब्धवान्। ततः परम् आनन्देन तौ धनरत्नादि स्वीकृत्य गृहं प्रति गच्छन्तौ आस्ताम्।

तात्पर्यार्थः

यदा गृहं प्रति पुत्रः विद्याधनादिकं लब्ध्वा आगच्छति तदा क्रोशपरिमितः मार्गः क्रोशचतुष्टयपरिमितम् इव भाति। एवमेव देशान्तरे यः विद्याधनकलादीन् लब्ध्वा स्वगृहम् आगच्छति तस्य स्वल्पः अपि मार्गः दीर्घकायः इव प्रतीयते।

व्याकरणविमर्शः

- गुरुजनानुज्ञातः - गुरुजनैः अनुज्ञातः इति तृतीयातत्पुरुषसमासः।
- धर्मबुद्धिप्रभावेण - धर्मबुद्धेः प्रभावः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः, धर्मबुद्धिप्रभावः तेन धर्मबुद्धिप्रभावेण।
- प्रभूतोपार्जितद्रव्यौ - प्रभूतम् अनेकम् उपार्जितम् द्रव्यम् याभ्याम् तौ प्रभूतोपार्जितद्रव्यौ इति बहुव्रीहिसमासः।
- प्राप्तविद्यार्थशिल्पानाम् - प्राप्तः अर्थः विद्या शिल्पं च यैः ते प्राप्तविद्यार्थशिल्पाः इति बहुव्रीहिसमासः, तेषाम् प्राप्तविद्यार्थशिल्पानाम्।

७.२.६) द्वितीयकथा- यतो धर्मस्ततो जयः- मूलपाठः- विभागः - ५

अथ स्वस्थानसमीपवर्तिना पापबुद्धिना धर्मबुद्धिरभिहितः-"भद्र, न सर्वमेतद्धनं गृहं प्रति नेतुं युज्यते, यतः कुटुम्बिनो बान्धवाश्च प्रार्थयिष्यन्ते। तदत्रैव वनगहने क्वापि भूमौ निक्षिप्य, किञ्चिन्मात्रमादाय गृहं प्रविशावः। भूयोऽपि प्रयोजने सञ्जाते तन्मात्रं समेत्यास्मात् स्थानान्नेष्यावः। उक्तञ्च-

न वित्तं दर्शयेत्प्राज्ञः कस्य चित्स्वल्पमप्यहो।
मुनेरपि यतस्तस्य दर्शनाच्चलते मनः॥

तथा च-

यथामिषं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदैर्भुवि।
आकाशे पक्षिभिश्चैव तथा सर्वत्र वित्तवान्॥

व्याख्या

अथ अनन्तरम् स्वस्थानसमीपवर्तिना निजस्थाननिकटवर्तिना पापबुद्धिना धर्मबुद्धिः अभिहितः कथितः - भद्र श्रीमान्, न सर्वम् एतत् धनं गृहं प्रति नेतुं युज्यते, यतः कारणं हि कुटुम्बिनः आत्मीयाः बान्धवाः बन्धवः च प्रार्थयिष्यन्ते याचिष्यन्ते, तत् तस्मात् अत्र एव वनगहने गभीरे अरण्ये क्वापि कुत्रचित् भूमौ मृत्तिकायाम् निक्षिप्य किञ्चिन्मात्रम् अल्पपरिमाणम् आदाय स्वीकृत्य गृहम् प्रविशामः गच्छामः। भूयोऽपि बहुविधेऽपि प्रयोजने सञ्जाते उपस्थिते तन्मात्रम् अवशिष्टं धनम् समेत्य आगत्य अस्मात् स्थानात् नेष्यावः स्वीकृत्य गमिष्यावः। उक्तम् च -

न वित्तं दर्शयेत्प्राज्ञः कस्यचित्स्वल्पमप्यहो।
मुनेरपि यतस्तस्य दर्शनाच्चलते मनः।।

अन्वयः

प्राज्ञः स्वल्पम् अपि अहो वित्तं न दर्शयेत्। यतः मुनेः मनः अपि, तस्य दर्शनात् चलते।

अन्वयार्थः

प्राज्ञः विद्वान्, स्वल्पम् अत्यल्पम्, अपि अहो आश्चर्यं वित्तं धनम्, न दर्शयेत् प्रकाशयेत्। यतः कारणं हि मुनेः स्थिरचित्तस्य, मनः चित्तम् अपि, तस्य धनस्य, दर्शनात् अवलोकनात्, चलते अस्थिरं भवति इत्यर्थः।

तात्पर्यार्थः

शुक्तौ रजतस्य भ्रमे अपि मानवः तत् प्राप्तुं धावति। तर्हि यदि साक्षात् धनमेव स्यात् तदा कस्य वा मनः चञ्चलं न भवति। शान्तचित्तानां मुनीनाम् अपि चित्तं स्वल्पधनदर्शनेन प्रलुब्धं भवति। तस्मात् विद्वान् कदापि स्वस्य धनादिकं न कम् अपि दर्शयति।

यथामिषं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदैर्भुवि।
आकाशे पक्षिभिश्चैव तथा सर्वत्र वित्तवान्।।

अन्वयः

यथा आमिषं जले मत्स्यैः भक्ष्यते भुवि श्वापदैः आकाशे पक्षिभिः तथा चैव वित्तवान् सर्वत्र।

अन्वयार्थः

यथा मत्स्यैः मीनैः जले सलिले श्वापदैः हिंसकैः भूमौ भुवि पक्षिभिः विहगैः आकाशे गगने आमिषं मांसम् (भोग्यवस्तु) (आमिषं पुन्नपुंसकम् भोग्यवस्तुनि सम्भोग इति मेदिनी) भक्ष्यते तथा सर्वत्र देशे इति शेषः वित्तवान् धनवान् भक्ष्यते जनैः इति शेषः सर्व एव वित्तवतः वित्तम् आकाङ्क्षते।

तात्पर्यार्थः

अत्र श्लोके धनस्य प्राप्तौ कः विघ्नः भवति इति वर्ण्यते। अत्र उच्यते यत् सर्वे मांसं वाञ्छन्ति। यदि तत् जले अस्ति तर्हि मत्स्याः स्वीकुर्वन्ति खादन्ति। यदि तत् पृथिव्यां वर्तते तर्हि प्राणिनः गृह्णन्ति।

यदि आकाशे पतत् वर्तते तर्हि पक्षिणः तत् आत्मसात्कुर्वन्ति। एवमेव यः वित्तवान् भवति सर्वे तस्य धनम् इच्छन्ति।

सरलार्थः

गृहसमीपं यदा ते आगताः तदा पापबुद्धिः उक्तवान् यत् गृहे आत्मीयाः वर्तन्ते। तेषां समीपे प्रभूतं धनं न नेतव्यम्। गृहसमीपे कुत्रापि बिलं (गर्तम्) कृत्वा तत्र धनादिकं स्थापयित्वा यावत् प्रयोजनं वर्तते तावत् स्वीकृत्य गच्छति चेत् सम्यक् भवति। यदा प्रयोजनं भविष्यति, तदा पुनः स्वीकरिष्यति। यतो हि धनम् इत्थं वस्तु यत् स्थिरचित्तानां मुनीनामपि मनसि विकारम् उद्भावयति। किञ्च धनवतां सर्वत्र शत्रवः विद्यन्ते।

७.२.७) द्वितीयकथा- यतो धर्मस्ततो जयः- मूलपाठः- विभागः - ६

तदाकर्ण्य धर्मबुद्धिराह-"भद्र, एवं क्रियताम्"। तथानुष्ठिते द्वावपि तौ स्वगृहं गत्वा सुखेन संस्थितवन्तौ। अथान्यस्मिन्नहनि पापबुद्धिर्निशिथेऽटव्यां गत्वा तत्सर्वं वित्तं समादाय गर्तं पूरयित्वा स्वभवनं जगाम। अथान्येद्युर्धर्मबुद्धिं समभ्येत्य प्रोवाच- "सखे, बहुकुटुम्बा वयम्, वित्ताभावात्सीदामः। तद्गत्वा तत्र स्थाने किञ्चिन्मात्रं धनमानयावः"। सोऽब्रवीत्-"एवं क्रियताम्"। अथ द्वावपि गत्वा तत्स्थानं यावत्खनतस्तावद्रिक्तं भाण्डं दृष्टवन्तौ। अत्रान्तरे पापबुद्धिः शिरस्ताडयन्प्रोवाच- "भो धर्मबुद्धे, त्वया हृतमेतद्धनम्, नान्येन, यतो भूयोऽपि गर्तापूरणं कृतम्। तत्प्रयच्छ मे तस्यार्धम्। अथवाहं राजकुले निवेदयिष्यामि"। स आह- "भो दुरात्मन्, मैवं वद- धर्मबुद्धिः खल्वहम्। नैतच्चौरकर्म करोमि। उक्तञ्च-

मातृवत्परदाराणि परद्रव्याणि लोष्ठवत्।
आत्मवत्सर्वभूतानि वीक्षन्ते धर्मबुद्धयः॥

व्याख्या

तत् आकर्ण्य श्रुत्वा धर्मबुद्धिः आह ब्रूते (उक्तवान्) - भद्र एवं यथा तुभ्यं रोचते तथा क्रियताम्। तथा अनुष्ठिते सम्पादिते द्वौ अपि तौ स्वगृहं निजगृहम् गत्वा सुखेन संस्थितवन्तौ। अथ ततः अन्यस्मिन् अहनि दिवसे पापबुद्धिः निशीथे रात्रौ अटव्यां वनम् गत्वा तत्सर्वं वित्तं धनम् समादाय स्वीकृत्य गर्तं पूरयित्वा यथा पूर्वम् आसीत् तथा कृत्वा स्वभवनं निजगृहम् जगाम गतवान्। अथ अन्येद्युः अपरस्मिन् दिवसे धर्मबुद्धिः समभेत्य समागत्य प्रोवाच उक्तवान् - सखे मित्र बहुकुटुम्बाः अनेककुटुम्बयुक्ता वयम् वित्ताभावात् धनाभावात् सीदामः क्लेशम् अनुभवामः। तद्गत्वा तस्मात् गत्वा तत्र स्थाने किञ्चिन्मात्रम् अल्पपरिमितम् धनम् आनयावः स्वीकुर्वः। सः अब्रवीत् उक्तवान् - भद्र एवम् इत्थम् क्रियताम्।

अथ अनन्तरम् द्वौ अपि गत्वा तत्स्थानम् यावत् खनतः तावत् रिक्तम् शून्यम् भाण्डम् दृष्टवन्तौ अवलोकितवन्तौ। अत्रान्तरे एतदभ्यन्तरे पापबुद्धिः शिरः मस्तकम् ताडयन् पीडयन् प्रोवाच उक्तवान् - भो धर्मबुद्धे त्वया हृतम् चोरितम् एतत् धनम् न अन्येन अपरेण। यतः (यदि चौरेण हृतं स्यात् तदा पुनः गर्तपूरणं तेन न कृतं स्यात्। त्वया एव एतत् अपहृतम् अतः गर्तपूरणं त्वया चौर्यगोपनाय कृतम् इत्यर्थः।)

कारणं हि भूयोऽपि बहु गर्तापूरणं गर्तपूरणं कृतम् विहितम्। तत्प्रयच्छ तस्मात् देहि मे मम तस्य हृतस्य धनस्य अर्धम् अर्धपरिमितभागः। अथवा अन्यथा राजकुले राजसमीपे निवेदयिष्यामि वक्ष्यामि।

स आह उक्तवान् – भो दुरात्मन् दुष्टबुद्धे मा एवं वद कथय, धर्मबुद्धिः खलु निश्चयेन अहम् अस्मि। न एतत् चौरकर्म चौर्यम् करोमि। उक्तम् च -

मातृवत्परदाराणि परद्रव्याणि लोष्ठवत्।
आत्मवत्सर्वभूतानि वीक्षन्ते धर्मबुद्धयः॥

अन्वयः

धर्मबुद्धयः परदाराणि मातृवद्, परद्रव्याणि लोष्ठवत्, सर्वभूतानि आत्मवत् वीक्षन्ते।

अन्वयार्थः

धर्मबुद्धयः धर्मे सद्वस्तुनि, बुद्धिः मतिः येषां जनानां ते, परदाराणि परस्य अन्यस्य, दाराणि स्त्रियः, मातृवद् माता इव, परद्रव्याणि अन्यस्य द्रव्याणि वस्तूनि, लोष्ठवत् प्रस्तरः इव, सर्वभूतानि सर्वान् लोकान्, आत्मवत् सर्वत्र आत्मानं पश्यन्ति इत्यर्थः।

तात्पर्यार्थः

अत्र श्लोके ये धर्ममार्गं गच्छन्ति तेषां नीतयः वर्णिताः। ते परभार्याम् मातृवद् पश्यन्ति, तासां सर्वदा श्रद्धां कुर्वन्ति अर्थात् ताः प्राप्तुं कदापि इच्छामपि न कुर्वन्ति। ते परेषां धनं लोष्ठवत् नाम प्रस्तरवत् पश्यन्ति। अर्थात् तेषाम् अपरेषां धने लोभः न वर्तते। किञ्च सर्वान् ते आत्मवत् पश्यन्ति। तदर्थः ते कदापि परेषाम् अपकारं न कुर्वन्ति।

सरलार्थः

एवं विज्ञापितः सन् धर्मबुद्धिः तत् स्वीकृत्य समीपे भूमौ धनादिकं स्थापयित्वा गृहं गतवान्। पापबुद्धिः एकस्मिन् दिवसे गत्वा सर्वं धनं नीत्वा गर्तस्य पूरणं कृत्वा गृहम् आगतवान्। परस्मिन् दिवसे स धर्मबुद्धेः समीपं गत्वा उक्तवान् यत् धनस्य आवश्यकता वर्तते। तस्मात् तत्र गन्तव्यमिति। धर्मबुद्धिः तेन साकं तत्र गतवान्। तत्र गत्वा तौ दृष्टवन्तौ यत् तत् स्थानं रिक्तम् अस्ति। तदा तद् दृष्ट्वा पापबुद्धिः धर्मबुद्धेः उपरि दोषारोपं कृत्वा उक्तवान् यत् सः धर्मबुद्धिः एव धनं चोरितवान् इति। सः राजानं वदिष्यति इति उक्तवान्। तदा धर्मबुद्धिः उक्तवान् यत् एवं चौरकार्यं सः कदापि न करोति। तस्य परद्रव्येषु लोभः नास्ति इति।

७.२.८) द्वितीयकथा- यतो धर्मस्ततो जयः- मूलपाठः- विभागः - ७

एवं द्वावपि तौ विवादमानौ धर्माधिकरणं गतौ, प्रोचतुश्च परस्परं दूषयन्तौ। अथ धर्माधिकरणाधिष्ठितपुरुषैः दिव्यार्थे यावत् नियोजितौ, तावत्पापबुद्धिराह- “अहो, न सम्यग्दृष्टोऽयं न्यायः। उक्तञ्च -

विवादेऽन्विष्यते पत्रं तदभावेऽपि साक्षिणः।

साक्ष्यभावात्ततो दिव्यं प्रवदन्ति मनीषिणः॥

तदत्र विषये मम वृक्षदेवताः साक्षीभूतास्तिष्ठन्ति, ता अप्यावयोरेकतरं चौरं साधु वा कथयिष्यन्ति"। अथ तौ सर्वैरभिहितम्- भोः, युक्तमुक्तं भवता। उक्तञ्च -

अन्त्यजोऽपि यदा साक्षी विवादे सम्प्रजायते।

न तत्र विद्यते दिव्यं किं पुनर्यत्र देवताः॥

तदस्माकमप्यत्र विषये महत्कौतूहलं वर्त्तते। प्रत्यूषसमये युवाभ्यामप्यस्माभिः सह तत्र वनोद्देशे गन्तव्यम् इति। एतस्मिन्नन्तरे पापबुद्धिः स्वगृहं गत्वा स्वजनकमुवाच- तात, प्रभूतोऽयं मयार्थो धर्मबुद्धिश्चोदितः। स च तव वचनेन परिणतिं गच्छति, अन्यथास्माकं प्राणैः सह यास्यति। स आह- वत्स, द्रुतं वद, येन प्रोच्यं तद् द्रव्यं स्थिरतां नयामि। पापबुद्धिराह - तात, अस्ति तत्प्रदेशे महाशमी। तस्यां महत्कोटरमस्ति। तत्र त्वं साम्प्रतमेव प्रविश। ततः प्रभाते यदाहं सत्यश्रावणं करोमि, तदा त्वया वाच्यं यद्- धर्मबुद्धिः चौरः इति।

व्याख्या

एवं द्वौ उभौ अपि विवदमानौ विवादं कुर्वाणौ धर्माधिकारिणं विवादनिर्णेतारं (जज्), राजकुलम् वा गतौ गतवन्तौ प्रोचतुः उक्तवन्तौ च परस्परम् दूषयन्तौ सन्तौ। अथ अनन्तरम् धर्माधिकरणाधिष्ठितपुरुषैः राजकुलस्थपुरुषैः दिव्यार्थे अग्निस्पर्श-भुजङ्गग्रहण-तुलारोहण-विषपानाद्यन्यतमरूपदिव्यशपथकरणाय यावत् नियोजितौ आदिष्टौ तावत् पापबुद्धिः आह उक्तवान् - अहो आश्चर्यम् न सम्यक् दृष्टः अयं न्यायः न यथावत् निर्णीतः इत्यर्थः (ठीक फैसला नहीं हुआ)। उक्तम् च -

विवादेऽन्विष्यते पत्रं तदभावेऽपि साक्षिणः।

साक्ष्यभावात्ततो दिव्यं प्रवदन्ति मनीषिणः॥

अन्वयः

विवादे पत्रम् अन्विष्यते, तदभावेऽपि साक्षिणः (अन्विष्यन्ते), ततः साक्ष्यभावात् दिव्यम् मनीषिणः प्रवदन्ति।

अन्वयार्थः

विवादे कलहे (मुकद्दमा) उत्पन्ने पत्रम् लेखः अन्विष्यते प्रमाणतया अन्विष्यते गृह्यते च। तदभावेऽपि पत्राभावेऽपि साक्षिणः अन्विष्यन्ते। साक्ष्यभावात् दिव्यम् प्रमाणम् मनीषिणः महान्तः प्रवदन्ति प्रकथयन्ति।

तत् अत्र विषये मम वृक्षदेवताः वृक्षदेवाः साक्षीभूताः तिष्ठन्ति सन्ति, ताः अपि आवयोः एकतरं चौरं साधु वा कथयिष्यन्ति वक्ष्यन्ति। अथ ततः तैः सर्वैः अभिहितम् कथितम् - भो युक्तम् सम्यक् उक्तम् कथितम् भवता। उक्तम् च –

अन्त्यजोऽपि यदा साक्षी विवादे सम्प्रजायते।

न तत्र विद्यते दिव्यं किं पुनर्यत्र देवताः॥

अन्वयः

विवादे अन्त्यजोऽपि यदा साक्षी सम्प्रजायते तत्र दिव्यम् न विद्यते। यत्र देवताः (तत्र) पुनः किम्।

अन्वयार्थः

विवादे अन्त्यजोऽपि यदा साक्षी सम्प्रजायते लभ्यते तत्र दिव्यं (प्रमाणं) न विद्यते तस्य न आवश्यकता इत्यर्थः यत्र पुनः देवताः तत्र किं वक्तव्यम् इति भावः।

तत् तस्मात् अस्माकम् अपि अत्र अस्मिन् विषये महत् अनेकम् कौतूहलम् औत्सुक्यम् वर्तते अस्ति। प्रत्यूषसमये प्रभातकाले युवाभ्याम् पापबुद्धिधर्मबुद्धिभ्याम् अस्माभिः सर्वैः सह तत्र वनोद्देशे वनस्थले गन्तव्यम् यातव्यम् इति।

एतस्मिन् अन्तरे एतदभ्यन्तरे पापबुद्धिः स्वगृहम् निजगेहम् गत्वा स्वजनकम् स्वपितरम् उवाच उक्तवान् - तात पितः प्रभूतः अयम् भूयः इदम् मया अर्थः धनम् धर्मबुद्धेः धर्मबुद्धिः इत्यस्य चोरितः चोरितम्। स च अर्थः तव वचनेन कथनेन परिणतिं स्थिरताम् गच्छति। अन्यथा अर्थात् तन्न भवति चेत्, अस्माकम् समेषाम् प्राणैः सह मृत्युना सह सः अर्थः यास्यति गमिष्यति।

सः पिता आह उक्तवान् - वत्स पुत्र द्रुतं शीघ्रं वद कथय येन प्रोच्य उक्त्वा तद् द्रव्यं स्थिरतां नयामि। पापबुद्धिः आह उक्तवान् - तात पितः अस्ति तत्प्रदेशे महाशमी महान् शमीवृक्षः। तस्यां शमीवृक्षे महत्कोटरम् महान् गर्तः अस्ति। तत्र तस्मिन् कोटरे त्वं साम्प्रतम् एव अधुना एव प्रविश गच्छ। ततः अनन्तरम् प्रभाते प्रातः यदा अहम् सत्यश्रवणम् करोमि अर्थात् कः चौरः इति सत्यम् ज्ञातुम् इच्छामि तदा त्वया वाच्यं वक्तव्यम् यद् - धर्मबुद्धिः चौरः इति।

सरलार्थः

तदा तौ धर्माधिकारिणः समीपं गतवन्तौ। तत्र पापबुद्धिः तम् उक्तवान् यत् यत्र विवादः भवति तत्र यदि प्रमाणादिकं न लभ्यते तर्हि देवतायाः सकाशं गन्तव्यम्। सर्वे वनदेवतायाः समीपं गमिष्यन्ति चेत् तस्य सकाशात् प्रमाणं लभ्यते। तेन सुविचारः भविष्यति इति। तदा सर्वे तस्य वाक्यम् अङ्गीकृतवान्। परस्मिन् दिवसे गमनाय समयः निश्चितः अभवत्। तस्मिन् दिने रात्रौ पापबुद्धिः स्वपितरम् उक्तवान् यत् - सः सर्वं धनं चोरितवान्। परन्तु श्वः सः तस्मिन् शमीवृक्षे स्थास्यति। यदा सर्वे प्रश्नं करिष्यन्ति तदा एतद् वक्तव्यं यत् धर्मबुद्धिः एव धनानि अपहृतवान् इति। पुत्रस्य रक्षणाय पिता प्रातः तस्य वृक्षस्य कोटरे स्थितवान्।

७.२.९) द्वितीयकथा- यतो धर्मस्ततो जयः- मूलपाठः- विभागः - ८

तथानुष्ठिते प्रत्यूषे स्नात्वा पापबुद्धिर्धर्मबुद्धिपुरःसरो धर्माधिकरणकैः सह तां शमीमभ्येत्य तारस्वरेण प्रोवाच-

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्॥

भगवति वनदेवते, आवयोर्मध्ये यश्चौरस्तं कथय। अथ पापबुद्धिपिता शमीकोटरस्थः प्रोवाच- भोः, शृणुत, शृणुत, धर्मबुद्धिना हृतमेतद्धनम्। तदाकर्ण्य सर्वे ते राजपुरुषा विस्मयोत्फुल्ललोचना यावद्धर्मबुद्धेर्वित्तहरणोचितं निग्रहं शास्त्रदृष्ट्यावलोकयन्ति, तावद्धर्मबुद्धिना तच्छमीकोटरं वह्निभोज्यद्रव्यैः परिवेष्ट्य वह्निना सन्दीपितम्। अथ ज्वलति तस्मिञ्शमीकोटरेऽर्धदग्धशरीरः स्फुटितेक्षणः करुणं परिदेवयन्पापबुद्धिपिता निश्चक्राम। ततश्च तैः सर्वैः पृष्टः - भोः किमिदम्। इत्युक्ते च पापबुद्धिविचेष्टितं सर्वम् इदमिति निवेदयित्वोपरतः।

व्याख्या

तथा अनुष्ठिते सम्पादिते प्रत्यूषे प्रभाते स्नात्वा स्नानं कृत्वा पापबुद्धिः धर्मबुद्धिपुरःसरः धर्मबुद्धिम् अग्रे नीत्वा धर्माधिकरणकैः विचारकैः सह ताम् शमीम् शमीवृक्षम् अभ्येत्य आगत्य तारस्वरेण उच्चस्वरेण प्रोवाच उक्तवान्-

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च।

अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्॥

अन्वयः

नरस्य वृत्तम् आदित्यः चन्द्रः अनिलः अनलः च द्यौः भूमिः हृदयं यमः च अहः च रात्रिः च उभे सन्ध्ये च धर्मः च जानाति।

अन्वयार्थः

नरस्य जनस्य, वृत्तं चरितम्, आदित्यः सूर्यः, चन्द्रः इन्दुः, अनिलः वायुः, अनलः अग्निः, द्यौः स्वर्गः भूमिः पृथिवी, हृदयं मनः, यमः अन्तिकः, अहः दिनम्, रात्रिः निशा, उभे द्वौ एव, सन्ध्ये प्रातसन्ध्या अपराह्नसन्ध्या च धर्मः च धर्मराजः जानाति वेत्ति इत्यर्थः।

तात्पर्यार्थः

अत्र श्लोके के धर्मं जानन्ति इति ज्ञायते। आदित्यः सूर्यः, चन्द्रः, अनिलः वायुः, अनलः अग्निः, द्यौः आकाशः, भूमिः पृथिवी, आपः वरुणः, हृदयं, यमराजः, दिनम्, रात्रिः, सन्ध्याकालः इति एते धर्मं जानन्ति।

भगवति देवि वनदेवते, आवयोः मध्ये यः चौरः तं कथय वद।

अथ अनन्तरम् पापबुद्धिपिता पापबुद्धिजनकः शमीकोटरस्थः शमीवृक्षगर्तस्थितः प्रोवाच कथितवान् भोः शृणुत। धर्मबुद्धिना हृतम् चोरितम् एतत् धनम्। तत् आकर्ण्य श्रुत्वा सर्वे ते राजपुरुषाः विस्मयोत्फुल्ललोचनाः आश्चर्यविस्फारितनयनाः यावत् धर्मबुद्धेः वित्तहरणोचितम् धनापहरणयोग्यम् निग्रहम् दण्डम् शास्त्रदृष्ट्या अवलोकयन्ति तावत् धर्मबुद्धिना तत् शमीकोटरम् वह्निभोज्यद्रव्यैः आशुविदाहितृणलाक्षादिद्रव्यैः परिवेष्ट्य वह्निना अग्निना सन्दीपितम्। अथ ज्वलति तस्मिन् शमीकोटरे अर्धदग्धशरीरः स्फुटितेक्षणः विनष्टनेत्रः करुणम् परिदेवयन् करुणस्वरेण विलपन् पापबुद्धिपिता पापबुद्धिजनकः निश्चक्राम बहिः आगतः। ततः च तैः सर्वैः पृष्टः जिज्ञासितः भोः किम् इदम् इत्युक्ते इति कथिते स पापबुद्धिवेचिष्टतम् पापबुद्धिसाधितम् सर्वम् इदम् इति निवेदयित्वा कथयित्वा उपरतः मृतः।

सरलार्थः

परं सर्वे तस्य शमीवृक्षस्य समीपं गतवन्तः। तदा सर्वे पृष्टवन्तः कः चौरः इति। तदा वृक्षमध्यात् पापबुद्धेः पिता उत्तरं दत्तवान् यत् धर्मबुद्धिः धनं हृतवान् इति। तत् वाक्यं श्रुत्वा यदा सर्वे धर्मबुद्धेः दण्डविषये चर्चारताः आसन् तदा धर्मबुद्धिः तस्मिन् वृक्षे अग्निसंयोगं कृतवान्। तदा तापप्रभावात् तस्मात् पापबुद्धेः पिता बहिः आगतः। सः बहिः आगत्य सर्वं वृत्तान्तं कथितवान्। तदा सर्वे धर्मबुद्धेः प्रशंसां कृतवन्तः पापबुद्धेः कृते दण्डं घोषितवन्तश्च।

व्याकरणविमर्शः

- विस्मयोत्फुल्लोचनाः - विस्मयेन उत्फुल्लम् विस्मयोत्फुल्लम् इति तृतीयातत्पुरुषसमासः, विस्मयोत्फुल्लं लोचनं येषां ते विस्मयोत्फुल्ललोचनाः।
- तच्छमीकोटरम् - शम्याः कोटरम् शमीकोटरम् इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः, तच्च इदम् शमीकोटरम् चेति तच्छमीकोटरम् इति कर्मधारयसमासः।
- अर्धदग्धशरीरः - अर्धं दग्धं शरीरं यस्य सः अर्धदग्धशरीरः इति बहुव्रीहिसमासः।
- स्फुटितेक्षणः - स्फुटितम् विनष्टम् ईक्षणम् नेत्रम् यस्य सः स्फुटितेक्षणः इति बहुव्रीहिसमासः।

७.२.१०) द्वितीयकथा- यतो धर्मस्ततो जयः- मूलपाठः- विभागः - ९

अथ ते राजपुरुषाः पापबुद्धिं शमीशाखायां प्रतिलम्ब्य धर्मबुद्धिं प्रशस्येदमूचुः- अहो, साध्विदमुच्यते-

उपायं चिन्तयेत्प्राज्ञस्तथापायं च चिन्तयेत्।
पश्यतो बकमुखस्य नकुलेन हता बकाः।।

व्याख्या

अथ अनन्तरम् ते राजपुरुषाः पापबुद्धिम् शमीशाखायाम् प्रतिलम्ब्य तदालम्बनपूर्वकम् घातयित्वा धर्मबुद्धिम् प्रशस्य पारितोषिकादिदानेन सत्कृत्य ऊचुः उक्तवन्तः अहो, साधु इदम् उच्यते-

उपायं चिन्तयेत्प्राज्ञस्तथापायं च चिन्तयेत्।
पश्यतो बकमुखस्य नकुलेन हता बकाः॥

अन्वयः

प्राज्ञः (यथा) उपायं चिन्तयेत् (तथा) अपायं च चिन्तयेत्। नकुलेन बकमुखस्य पश्यतः बकाः हताः।

अन्वयार्थः

प्राज्ञः बुद्धिमान् जनः (यथा) उपायं साधनम्, चिन्तयेत् विचारयेत्, तथा अपायं विनाशम् च चिन्तयेत् कदाचित् तस्मिन् उपाये अनुसृते अचिन्तितपूर्वः कोऽपि उपायः आगमिष्यति न वा इत्यपि

आलोचनाय इदं तात्पर्यम्। तत्र युक्तिम् आह – पश्यतः अवलोकितस्य बकमुखस्य तम् अनादृत्य इत्यर्थः नकुलेन बकाः हताः विनाशिताः।

तात्पर्यार्थः

शठे शाठ्यं समाचरेत् इति अन्यतमा नीतिः। कस्यापि उपकारः यथा करणीयः, तथा सः यदि अपकारं करोति, तदा तस्य दण्डव्यवस्था यथा स्यात् तदपि चिन्तनीयम्। तस्माद् विद्वान् यथा उपायविषये चिन्तयति, तथा अपायस्य विषये अपि चिन्तयति।

पाठगतप्रश्नाः-२

११. द्वे मित्रे कौ आस्ताम्।

१२. कस्य जन्म व्यर्थम्।

१३. वनदेवता कुत्र निवसति स्म।

१४. धर्मबुद्धयः परभार्यां कथं पश्यन्ति।

१५. धर्मबुद्धीनां निकटे किं लोष्ठवत्।

१६. धर्मबुद्धयः कथं सर्वभूतानि पश्यन्ति।

१७. विचाराय तौ कस्य समीपं गतवन्तौ।

१८. प्राज्ञः किं चिन्तयेत्।

पाठसारः

अस्मिन् पाठे पञ्चतन्त्रात् कथे स्वीकृते। तत्र चतुर्णां मूर्खानां वर्णना प्रदत्ता। ते विद्यार्जनं कृत्वा शास्त्रस्य अर्थं न अवगतवन्तः। ते कान्यकुब्जम् अगच्छन् विद्यार्जनाय। तत्र द्वादशवर्षाणि व्याप्य अध्ययनं समाप्य आगमनसमये महाजनस्य मार्गेण गत्वा श्मशानं गतवन्तः। परं नद्यां यदा तेषाम् एकः प्रायः निमज्जितः आसीत् तदा सर्वं न हातव्यम् इति विचिन्त्य तस्य मस्तकं छित्वा रक्षितवन्तः। परं यदा ग्रामं गतवन्तः तदा सूत्रिकादौ दीर्घसूत्रादिव्याख्यानं स्मृत्वा न भुक्तवन्तः। एतस्याः कथायाः पठनेन एतद् एव ज्ञायते यत् मूर्खस्य पण्डितस्य विद्यार्जनं व्यर्थम्। यतो हि सः अर्थम् अज्ञात्वा शास्त्रं पठिष्यति। तेन शास्त्रार्थस्य विपरीतार्थः एव भवेदिति।

द्वितीयकथा अपि पञ्चतन्त्रात् स्वीकृता। अत्र धर्मबुद्धिसम्पन्नाः कथं व्यवहरन्ति, कथं जीवनं यापयन्ति इति विषये ज्ञायते। पापबुद्धिः अधिकार्थलाभार्थं धर्मबुद्धिं स्वीकृत्य वाणिज्यार्थं गतवान्। परं प्रत्यागत्य धनादिकं गृहसमीपे एकत्र स्थापितवान्। धर्मबुद्धिः अपि तस्य वाक्यं सकलमनसा अङ्गीकृत्य तत्र धनादिकं स्थापितवान्। परं पापबुद्धिः आगत्य सर्वं धनम् आदाय स्वगृहे स्थापितवान्। परम् एकस्मिन्

दिवसे सः धर्मबुद्धिः स्वीकृत्य आगतवान् धनानयनार्थम्। तदा तत्र धनादिकं नास्ति इति दृष्ट्वा धर्मबुद्धिः स्वीकृतवान् इति अभिनीय धर्माधिकरणम् उक्तवान्। तदा सर्वे स्वीकृतवन्तः यत् वनदेवता यत् वदिष्यति तदेव साधु, तेनैव विचारः भविष्यति। तदा पापबुद्धिः स्वस्य पितरम् उक्तवान् शमीकोटरे स्थित्वा धर्मबुद्धिः चौरः इति कथनाय। यदा तस्य पिता तथा कथितवान् तदा विचारसमये धर्मबुद्धिः तस्मिन् वृक्षे अग्निसंयोगं कृतवान्। तेन बहिः आगतः पापबुद्धिपिता सर्वं वृत्तान्तम् उक्तवान्। तदा सर्वे धर्मबुद्धेः प्रशंसां कृतवन्तः, पापबुद्धिं दण्डितवन्तः च। इत्येव चतुर्थकथायाः सारः।

किमधिगतम्

१. मूर्खः पण्डितः सर्वत्र हेयस्पदम्।

२. विद्वान् सर्वत्र पूज्यते।

३. धर्मस्य मूलं सुखमेव।

४. धर्ममार्गेण सदा प्रवर्तनीयम्।

५. स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः।

६. शठे शाठ्यं समाचरेत्।

योग्यताविस्तारः

ग्रन्थविस्तारः

जीवने पाथेयभूतम् अस्माकं कथासाहित्यम्। तत्र प्रतिपदं कथं व्यवहरणीयमिति विषये भूयशः अवलोकनं विहितम्। अत्रस्थानां कथानां विस्तृतव्याख्यादिकं पठित्वा यदि अध्येतारः अधिकज्ञानं लब्धुम् इच्छन्ति तर्हि ते -

१. आचार्यश्रीसीतारामशास्त्रिणा विरचिताम् पञ्चतन्त्रस्य भाषानाम्नीम् हिन्दीटीकां पठन्तु।

भावविस्तारः

१. अत्र याः कथाः वर्तन्ते तेषां नाटकं कर्तुं शक्नुवन्ति भवन्तः।

२. छात्राणां सारल्येन उपदेशावसरे एताः कथाः वर्णयितुं शक्नुवन्ति।

३. धर्मबुद्धयः यथा आचरति तथा आचरणीयम्।

४. विविधविवेकबोधकानां वाक्यानां जीवने परिपालनं विधेयम्।

५. अत्र सुदर्शनराज्ञः किञ्च मन्त्रिणः चरित्रम् अवलोकनीयम्।

टिप्पणी

भाषाविस्तारः

१. अत्र ये समासाः वर्तन्ते तेषां तालिकां कुर्वन्तु।

२. अत्रत्यानां कठिनपदानाम् अर्थसहितां तालिकां रचयन्तु।

३. ये नवीनशब्दाः ज्ञाताः तेषां लेखनसमये व्यवहारं कुर्वन्तु।

पाठान्तप्रश्नाः

१. चतुर्णां श्मशानवृत्तान्तं वर्णयत।

२. ग्रामे भोजनसमये ते किं कृतवन्तः।

३. तेषां गुरुगृहात् आगमनवृत्तान्तान् विस्तरेण व्याख्यात।

४. धर्मबुद्धीनां स्वभावं वर्णयत।

५. प्राज्ञः कथं चिन्तयति।

६. धर्मबुद्धिः केन प्रकारेण अपायं कृतवान्।

७. धर्मस्य परिपालनेन किं भवतीति कथाम् आश्रित्य व्याख्यात।

पाठगतप्रश्नोत्तराणि

उत्तराणि-१

१. कान्यकुब्जं गतवान्।

२. विद्यामठे।

३. द्वादशवर्षाणि।

४. महाजनः येन गतः।

५. रासभम्।

६. धर्मेण।

७. सर्वनाशे समुत्पन्ने।

८. आयुः स्वल्पं भवेत्।

९. अनर्थाः।

१०. दीर्घसूत्री।

उत्तराणि-२

११. धर्मबुद्धिः पापबुद्धिः च।

१२. देशान्तरेषु बहुविधभाषादि येन न ज्ञातम्।

१३. शमीवृक्षे।

१४. मातृवद्।

१५. परद्रव्याणि।

१६. आत्मवत्।

१७. धर्माधिकरणः समीपम्।

१८. उपायम् अपायं च।

॥ इति सप्तमः पाठः ॥